

ספר החילוקים
בין בני תימן לבין בני הצפון

אסופת מנהגי "זרם הבלדי" לגוונים

זהר בן יוסף עמר הלוי

שנת התשע"ז ליצירה
בשכ"ח למניין שטרות

ימי ניסן ופסח

- שמז** ברכת האילנות בימי ניסן נאמרת ללא שום תוספות של מזמורים. לא הקפידו לאמרה ברוב עם.³⁵⁹
- שמז** לא נהגו לקרוא בכל יום מפרשת קורבנות הנשיאים.³⁶⁰
- שמח** בתימן לא נהגו שום מנהג מיוחד ב'שבת הגדול' (שבת שלפני הפסח), כגון: דרשות של רבנים. לא נהגו להפטיר ב'וערבה לה' מנחת יהודה', אלא קראו את הפטרת פרשת השבוע.
- שמט** לנוהגים על פי הרמב"ם נופלין על פניהם בכל חודש ניסן, למעט ימי חג הפסח.³⁶¹
- שנ** בני תימן לא נוהגים להתענות בתענית בכורות בערב הפסח ולא נזקקו לתחליפיה (סעודת מצווה או סיום מסכת).³⁶²
- שנא** לא נהגו להטמין פתיתי לחם קודם בדיקת החמץ (אור לי"ד ניסן), ולא השתמשו בנוצה. כמו כן לא הותירו חמץ על מנת לשרפו.³⁶³ משתדלים להותיר מעט (ולהצניע אותו בזמן הבדיקה) ולאכול את הכל עד מועד הביעור בערב הפסח. משום כך לא היה מקובל לערוך 'מכירת חמץ'.³⁶⁴
- שנב** נוסח הברכה לפני בדיקת החמץ: "על בעור חמץ" – הבי"ת בצירי ולא

לכישת תחפושת בגדי איש לאישה ולהיפך אמרה כבשאר ימות השנה: "לא שמענו מי שנהג כן במקומות אלו. וכל המשנה, עושים בו דין כבשאר ימות השנה", ראה שתילי חתים, סימן תרצ"ו, ס"ק יז.

³⁵⁹ שו"ע המקוצר, א, עמ' שלר. נוסח הברכה לפי רמב"ם, ברכות י, יג: "זכרא בו בריות טובות נאות כדי להתנאות בהן בני אדם".

³⁶⁰ הלוי, עמ' רעט.

³⁶¹ ולא הוסיפו ימים שבהם אין נפילת אפיים, מלבד אלו שמנה הרמב"ם, ראה מיק"א, מ"ח, הלכות תפילה, ה, טו, הערה טט.

³⁶² מיק"א, מ"ח, הלכות שבתת יום טוב ת, טז, הערה לה; שם, חמץ ומצה ו, יג, הערה לה; הלוי, עמ' רעט. ראה בהרחבה, הרב רצון עדוסי, "תענית בכורות בערב פסח", מסורה ליוסף, ד (תשס"ה), עמ' 226-247.

³⁶³ לא נהגו לשרוף את החמץ, אבל את אגודת הלולב, ההדס והערבה חיבשים נהגו להוסיף לחומרי ההסקה של תנור אפיית מצת המצווה (הליכות תימן, עמ' 34), כסאמר התלמוד: "וזאל ואתעביד ביה מצוה חדא, – נעביד ביה מצוה אחריית" (ברכות לט ע"ב).

³⁶⁴ מיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ב, ב, הערה ג. כשנאלצו למכור חמץ, הייתה המכירה גמורה וללא כל תנאי כרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ד, ו-1.

בחיריק. לאחר הבדיקה מבטלים את החמץ בנוסה הארמי: "כל חמירא דאיכא ברשותי וכו'" וכן למחרת מבטלים בנוסה הזה. מי שאינו מבין לשון ארמית יכול לומר את נוסח הביטול בעברית.

שג בתפילת ערבית בליל פסח גומרים את ההלל לאחר תפילת העמידה, אך ללא ברכה.³⁶⁵

שנד בתפילת ערבית בליל פסח שחל בשבת אומרים 'ברכה מעין שבע'.

שנה אין 'קערת פסח', אלא מסדרים ופורסים את הכל על השולחן: בהיקף השולחן מניחים מרור (חסה) וירקות, כגון: כרפס, פטרוזיליה (בקדנוס) וצנון; במרכז השולחן מניחים את המצות וסביבן ביצים מבושלות ובשר צלוי לזכר קרבן פסח³⁶⁶ וחרוסת (דוכה).³⁶⁷ לאחר סידור השולחן מכסים את הכול במפה יפה. במהלך הסדר מסירים את המפה מעל גבי השולחן ומכסים אותו בקטעים מסוימים; שינוי זה מעורר את הילדים לשאול.

שנד רכיבי החרוסת התימנית (דוכה) דומים לאלו של עדות אחרות, אך החרוסת התימנית עשירה יותר במרכיביה.³⁶⁸ היא מעורבת ומדוללת בין או בתומץ³⁶⁹ ואינה צמיגה כריבה, על מנת שניתן יהיה לטבל בה כהלכה. מטבלין בה בירק, במצה, במרור וב'כורך'.

³⁶⁵ שו"ת פעולת צדיק, ג, סימן רעז; עץ חיים, ב, ז ע"א, וכתב מהרי"ץ שמנהג זה החל לפני כשלוש-מאות שנה והקדמונים לא נהגו בו.

³⁶⁶ הליכות תיסן, עמ' 19. נהגו להגיש שני סוגי בשר: צלוי (לא בהכרח זרוע) וגם בשר מבושל לזכר קרבן חגיגה, כדעת הרמב"ם, ובהשפעתו נוהגים כך רבים בימינו. רבים בתימן הגיחו בתחילה על השולחן בשר צלוי (זכר לקרבן הפסח) וביצים (זכר לקרבן חגיגה) וגם להעלות על ראש שמחתנו את זכר החורבן) בלבד, ומאוחר יותר הגישו במהלך הסעודה את הבשר המבושל, ראה הלוי, עמ' רפ. בחוג משפחתנו נהגו להגיש שלושה מיני בשר: דווקא בשר שקראו לו 'זרוע', כבד צלוי וכן בשר מבושל במרק.

³⁶⁷ השם "דוכה" ככינוי לחרוסת מופיע בירושלמי, פסחים י, ג לו ע"ד: "ולמה נקרא שמה דוכה? שהיא דכה עמו" (מהדורת האקדמיה, עמ' 556 - ולא כשאר נוסחאות משובשות!). נהגו להגיש חרוסת לטיבול האוכל בכל ימי הפסח; יש שהשאירו ממנה עד לחג השבועות, שהוא עצרת של פסח, ראה מיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ז, יג, הערה לג.

³⁶⁸ בהגדת תימן, מהדורת הרב יוסף קאפה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 115, מובא המתכון המדויק של החרוסת כל המרכיבים בצירוף הכמויות: תמרים, צימוקים, דבלים, שומשומין, רימונים, שקדים, אגוזים, כמון, קינמון, זנגביל והל.

³⁶⁹ תוספות לפסחים קטו ע"א, ד"ה: 'צריך'; עץ חיים, ב (אגדתא דפסחא), יב ע"א-ע"ב.

- שלבי הסדר על פי מנהג תימן הם: קדש ונטול, כרפס טבול, מגיד רחצה, מוציא מצה קרור כורך, שלחן עורך, צפון ברכה, הלל כהלקחה.
- שנז את הקידוש של ליל הסדר פותח הגדול שבבית בפיוט: 'תרומה הבדילנו מכל עם',³⁷⁰ ובנעימה מיוחדת לחג כאשר השולחן מכוסה במפה.
- שנח לאחר הקידוש ושתיית כוס ראשונה בהסיבה, נוטלים ידיים בברכה גם בטיבול הראשון.³⁷¹
- שנט מסירים את המפה ומטבלים את הירק בחרוסת בטיבול הראשון - ולא בחומץ - ואוכלים לא פחות מכוית.³⁷²
- שו לאחר מכן מכסים שוב את השולחן וקוראים את ההגדה בנעימה (של קריאת המשנה) יחדיו בקול רם; יש שנהגו לאמרה איש איש בתורו.
- שסא לאחר אמירת 'מה נשתנה' נותנים לילד שבחבורה לדקלם על-פה את 'מא כ'בר' - תקציר ההגדה בערבית מתובל בקטע היתולי מן המדרש הגדול (לשמות יא, ו). כל זאת למען הנשים והילדים בתימן, שלא הבינו היטב את השפה העברית.
- שסב ישנם כמה שינויי נוסח בהגדת בני תימן - להלן נציין כמה מהם: פותחים את ההגדה במילים: "בכהילו יצאנו ממצרים. הא לחמא עניא, דאכלו אבהתנא דנפקו מארעא דמצרים. כל דכפיו, ייתי ויכול וכל דצריך לפסח, ייתי ויפסח".³⁷³ "אומרים בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים"³⁷⁴ - ולא "לראות". מוסיפים את הפיוט 'אתה גאלת'. רבים מסיימים את ברכת הגאולה בנוסח הקדום: "גואל ישראל"³⁷⁵ ויש שחותמים: "גאל ישראל".
- שסג נוטלים ידיים ומברכים פעם שנייה לפני ברכת 'המוציא'.

³⁷⁰ סידור רס"ג, עמ' קמא.

³⁷¹ רמב"ם, הלכות ברכות ו, א; הלכות חמץ ומצה ת, א.

³⁷² רמב"ם, חמץ ומצה ה, ב; עץ חיים, ב, יב ע"א. שיעור כוית' הוא כרבע ביצה, ראה תכלאל קדמונים לא ע"א.

³⁷³ בנוסח התימני של ההגדה משולבות הרבה תיבות בארמית, למשל: "הלילה הזה כלנו מיסבין" ו"שאינו יודע לשאל" ועוד.

³⁷⁴ השווה לנוסח הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ז, ו.

³⁷⁵ כהכרעת מהרי"ץ, עץ חיים, ב, כד ע"א; גברא, הגדה, עמ' 2-3, 217, הערה ז.

- שד אין נוהגים את "יחץ", כלומר לחצות את המצה האמצעית מתוך שלוש המצות שמונחות לפני עורך הסדר (בין אכילת כרפס לאמירת ההגדה) כמנהג בני צפון. מנהג בני תימן שלאחר נטילה שנייה ולפני ברכת ה'מוציא', בוצע הגדול שבחבורה מצה אחת לשתיים. את מחציתה הוא מצרף למצה נוספת ומברך עליהן. את השאר הוא כורך במפה ומניח לאפיקומן. למעשה, בני תימן בוצעים לפני ברכת ה'מוציא' בכל ימות הפסח, כולל ביום שבת ובימי חול המועד, ומברכים על כיכר וחצי,³⁷⁶ שלא כבני הצפון שמברכים על שתיים וחצי מצות בליל הסדר, על שתי מצות בשבת ועל מצה אחת בחול המועד.
- שה לאחר ברכת "על אכילת מצה" טובלים בחרוסת ולא במלח. לאחר ברכת "על אכילת מרור" טובלים בחרוסת ואוכלים ללא הסיבה; הנוהגים על פי הרמב"ם נוהגים להסב.³⁷⁷
- שו בני תימן אוכלים בשר צלוי בליל הסדר,³⁷⁸ זכר לקרבן הפסח, שכן האיסור בזמן שאין בית מקדש הוא רק על גדי מקולס (דהיינו, צלוי בשלמותו, ראשו על כרעיו ועל קרבו).
- סז ההלל נאמר בקירוי; אחד מקרא את הפסוקים והחבורה עונה לאחר כל פסוק: 'הללויה'.
- שח לפני שמוזגים יין מדיחים את הכוסות בכל פעם במים. משתמשים בכוסות יין מהודרות ומברכים על כל אחת ואחת מארבע הכוסות של היין.³⁷⁹ נוהגים למוזג את היין; אפילו בשיעור כל שהוא.
- שט בני תימן אינם נוהגים להחביא את האפיקומן ולא לגנוב אותו; הדבר נחשב אצלם למגונה.

³⁷⁶ בבלי, ברכות לט ע"א; רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ח, ו; סערת תימן, עמ' ק; הלוי, עמ' רפא; גברא, הגדה, עמ' 3.

³⁷⁷ רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ז, ח: "ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובת." עץ חיים, ב (אגדתא דפסחא), יא ע"ב.

³⁷⁹ רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ז, י. ויש שנהגו כהרמב"ם למוזג כוס חמישית ולומר עליה את ההלל הגדול (שם, ח, י). ואין כוס חמישית חובה. ואם כיוון בברכת כוס רביעית לפטור כוס חמישית, ישתה אותה ללא ברכה. לדעת מהרי"ץ נראה שאין לשתות כוס חמישית, ראה עץ חיים, ב, אגדתא דפסחא, כט ע"ב.

- שע סוף זמן אכילת האפיקומן לנוהגים לשיטת הרמב"ם הוא עד עלות השחר ולא עד חצות הלילה.³⁸⁰
- שעא נוסח ברכת השבח בסיום ההגדה עבר תמורות בתימן; הנוסח הקדום הוא כדעת רב יהודה: "יהללך ה' אלהינו" – ולא כדעת רבי יוחנן: "נשמת כל חי".³⁸¹ כיום מופיע ברוב ההגדות של הבלדי הנוסח שמשלב את שתי הדעות: פותחים ב"נשמת כל חי" ומסיימים ב"יהללך".³⁸²
- שעב לא נהגו לומר "חד גדיא" ולא "אחד מי יודע"; יש שנהגו לקרוא את מגילת שיר השירים.
- שעג בתימן נאפו המצות בכל יום על ידי הנשים שהיו מיומנות בלישת הבצק כך שלא יחמיץ כדין התלמוד. לא חששו שאין לסמוך על הנשים שאינן טהורות ושאינן מדקדקות.³⁸³
- שעד 'מצת מצווה' – בני תימן נהגו להכין מצה שמורה משעת הקצירה.³⁸⁴ בעת הכנתה לא נהגו לומר: "לשם מצת מצווה".³⁸⁵
- שעה הכנת המצה בליל הפסח נעשתה אחרי חצות היום. עיסה להכנת מצות נהוג להכין בשיעור קטן מזה שיתחייב בהפרשת חלה (1600 גרם קמח

³⁸⁰ רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ו, א. זוהי שיטת רבי עקיבא ולא שיטת רבי אלעזר בן עזריה (בבלי, ברכות ט ע"א).

³⁸¹ בבלי, פסחים ק"ח ע"א; רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ה, י.

³⁸² עץ חיים, ב, כט ע"ב-ל ע"א, מביא את הנוסח הקדום, אך מוסיף: "ועכשיו נהגו לומר נשמת".

³⁸³ גם כיום ראיתי ביישוב קריית-עקרון נשים מיומנות באפיית מצות שאופות מצות טריות בכל יום מימות הפסח. וכך כתב בנו של מהר"ץ: "ואם באנו לחוש לנשים ולעמי הארץ, ישראל קדושים הם ומדקדקים כחוט השערה כיצד אנו סומכים עליהם בכל עניני הפסח לא באה החששא אלא עתה שכל מעשה אכילת הפסח הכל על ידיהם. גם היה לנו לחוש לבדיקת הגדה שהיא בכרת כמו החמץ, אין זה אלא דבר סתמיה", ראה שו"ת פעולת צדיק, ג, סימן רפג.

³⁸⁴ שו"ת פעולת צדיק, ב סימן קלה: "זמנהגנו כאן ארץ התימן להחמיר ומדקדקים לחור במצה שמורה משעת קצירה דור אחר דור בפרט היות ידוע דהרמב"ם סאריה דאתרין הוא". והוסיף שאין מברכים "על אכילת מצה" על מצה שאינה שמורה משעת קצירה, ראה עץ חיים, ב, ב ע"א; סערת תיסן, עמ' ק; סיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ה, י, הערה יז, עמ' שמד.

³⁸⁵ שו"ע המקוצר, ג, עמ' לג, הערה ו.

לערך), כדי שניתן יהיה ללוש אותה בקלות בלא חשש לחימוץ. כך ביום טוב וכך בחול המועד. לאחר מכן מצרפים את המצות האפויות לכלי אחד ומפרישים מהן חלה.³⁸⁶

שע נהגו להוסיף מלח לעיסה לכתחילה,³⁸⁷ שוהו הידור מצווה, ולא חששו לחימוץ – כפי שסוברים אנשי הצפון.³⁸⁸

שעז מי פירות אינם מחמיצים, ומשום כך נהגו לצאת ידי חובת מצת מצווה במצה שנילושה בהם.³⁸⁹

שעח באופן עקרוני בני תימן יכולים לאכול מצה עשירה.³⁹⁰

שעט המצה הייתה עשויה מקמח לבן משום הידור מצווה. לצורך הסרת קליפת גרגרי החיטה היו מטננים (מלחלחים) אותם בצמחים מסוימים, כגון: 'תְּרַמֵּל' (שבר לבן) או 'עֵת'רֹב' (חומעה מעורקת).³⁹¹ לפני תהליך זה עברו גרגירי החיטה בירור קפדני ביותר והוסרו מהם כל אלה שנראו תפוחים או שבורים.

שפ בני תימן אפו מצות רכות³⁹² בכל ימי הפסח, הואיל ואכילת מצה טריה היא חלק משמחת החג.³⁹³

³⁸⁶ מיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ה, יב, הערה כ.

³⁸⁷ שתילי זתים, סימן תנה ס"ק כה; עץ חיים, ב, ב ע"א; מיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ה, כא, הערה לו.

³⁸⁸ ראה בהרחבה, עמר, חמשת מיני דגן, עמ' 158-159.

³⁸⁹ הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ה, ב, ו, ה. מצה שנילושה בני פירות יכול לצאת ידי חובתו בפסח.

³⁹⁰ 'מצה עשירה' היא מצה שנילושה ביון, בשמן, בחלב, בדבש או בני פירות. אין יוצאים ידי חובת אכילת מצת מצווה כליל הסדר באכילת 'מצה עשירה', ראה רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ו, ה.

³⁹¹ על פי מנהג הירושלמי, פסחים ג, ה, ל ע"א, שנשתמר רק בקרב יהודי תימן. ראה שתילי זתים, תסו, ס"ק יד: "במקומות אלה נהגו מימים קדמונים לטנן החטים בעשבים, והיה הדבר קשה בעיני כמה אנשים... הנה בודאי שנתייחד מנהג זה על פי הירושלמי... ואין להרים ראש נגד המנהג מעתה"; שו"ת פעולת צדיק, א, סימן קעב, וכן כתב מהר"ף: "נהגו ג"כ לטננה בעשבים כדי שתהיה נקייה לבנה וחשובה לכבוד המצוה", ראה עץ חיים, ב, ב ע"א. מיק"א, מ"ח, הלכות חמץ ומצה ה, ה, הערה יד, עמ' שצב. סיכום כל המקורות, ראה עמר, חמשת מיני דגן, עמ' 173-184.

³⁹² מצה גמישה לא קשיחה או מנוקבת, ומשום כך ניתן לקיים בה את מצוות 'כורך' כראוי.

³⁹³ 'ונהגו לאפות מצת מצוה לכל לילה בפני עצמה, בכל לילה שעתה לחיבוב ולהידור

שפא נוהגים לאכול מצה שרויה במים לכתחילה, ואפילו למצת מצווה,³⁹⁴ ולא חוששים לחימוץ.³⁹⁵

שפב בני תימן אוכלים את כל סוגי הקטניות בפסח, לרבות חמצה (חומוס).

שפג בני תימן נהגו להחמיר כדעת הרמב"ם ואסרו חמץ שנתבטל בששים לפני הפסח ("חזור וניעור בפסח")³⁹⁶ - יבש או לח.

ספירת העומר

שפד אין אומרים לפני ספירת העומר או לאחריה פסוקים או 'לשם ייחוד' או כל תפילה אחרת.³⁹⁷

שפה בני תימן נהגו שהגדול שבציבור עומד ומכריז לפני הברכה: "עומר". הציבור עומד והוא מזכיר לציבור: "אתמול כך וכך ימים ושבועות בעומרא". לאחר מכן הוא מברך בקול רם "על ספירת העומר", הציבור מקשיבים בשקט ויוצאים בכך ידי חובתם ועונים: "אמן". אחר כך, סופר כל הציבור יחדיו - ושליח הציבור עמהם - בלשון ארמית: "האיִדְנָא כך וכך יומי בעומְרָא"³⁹⁸ (ואחרי שבוע ימים), דאינון כך וכך שבועי, וכך וכך יומי".³⁹⁹ לאחר מכן אומר שליח הציבור: "הרחמן יחזיר את עבודת בית המקדש במהרה בימינו, ואמרו אמן" - והציבור עונה: "אמן".

שפו מצוות ספירת העומר בלילה, ואם שכח אדם לברך בלילה מברך למחרת ללא ברכה. הוא יכול להמשיך לספור שוב בברכה בלילה שלאחריו, שכן

מצוה", ראה עץ חיים, ב, ב ע"א; מיק"א, כתבים, ג, עמ' 1431.

³⁹⁴ מיק"א, מ"ת, הלכות חמץ ומצה ו, ה, הערה כב, עמ' שעט-שפ.

³⁹⁵ מיק"א, מ"ת, הלכות חמץ ומצה ה, ד, הערה ז; שו"ע המקוצר, ג, עמ' טו; הגר"א ותימן, עמ' 148.

³⁹⁶ הלכות המועדים, עמ' 142-143; שו"ע המקוצר, ג, עמ' יד. הרב יוסף קאפה העיר כמה פעמים שאין איסור זה מחמת מושג זה, שהרמב"ם אינו מזכירו, אלא שזמן הפסח נרמז, דהיינו, חמץ נאסר בפסח בכל שהוא, ואפילו נתערב לפני הפסח, ראה כתבים, ב, עמ' 642-636.

³⁹⁷ הגר"א ותימן, עמ' 84.

³⁹⁸ נוסח תימן הוא "בעומר" - ולא "לעומר".

³⁹⁹ עץ חיים, ב, מא ע"ב; הליכות תימן, עמ' 28; כנסת הגדולה, עמ' 168-174.